

Saaremaa muinasaeg

1500 e. Kr. – 600 p. Kr.

Marika Mägi

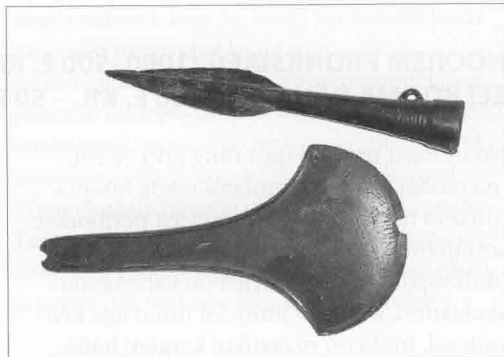
VARANE PRONKSIAEG (1800–1000 E. KR.)

Skandinaaviamaade pronksiaeg on rikas arheoloogiliste muististe ning leidude poolest, mistõttu seda on peetud sealseks kuldajaks ning nimetatud vahel rahvusromantiliselt koguni esimeseks viikingiajaks. Eriti silmatorkavad on Lõuna-Skandinaaviast saadud leiud. Pronksiaegse leiuväime poolest on jõukad ka praegune Kesk-Euroopa põhjaosa ning Kesk-Venemaa soomeugrilastega asustatud alad. Pronksiaegsest Eestist võiks rääkida siiski eelkõige kui Skandinaavia äärealast.

Varane pronksiaeg Saaremaa elanike elustiilis kuigi suuri muudatusi kaasa ei too- nud, pigem võiks seda ajajärku käsitleda kui juba neoliitikumis kinnistunud eluviisi jätkumist. Pronksesemed olid haruldased ning tööriistade valmistamiseks kasutati endiselt peamiselt kivi, luud ja puitu. Olulisi muutusi ei toimunud ka põllumajanduses, mis varasel pronksiajal polnud veel kujunenud domineerivaks majandusharuks.

Varapronksiaegne Saaremaa oli hoopis väiksem kui praegune ning koosnes mitmest saarest. Inimesed elasid vaid saarte neis osades, mis praegugi on ülejäänuiist kõrgemad. Asustatud olid seega peamiselt Saaremaa kesk- ja lääneosa ning osa Muhu saarest.

Nii pronksiajast kui ka esiajaloo hilisematest perioodidest on Saaremaalt teada vähe asulakohti. Varasel pronksiajal on elatud samalaadsetes kohtades kui hilisel kiviajalgi: enamasti looduslikult hästi kaitstud siseveekogude kallastel. Mitmed hoopis hilisemate kivikalmete kaevamisel avastatud asulakohad osutavad, et elamiseks valiti tihti ümbruskonnas silmatorkav kõrgem ala. Hiljem, kui sotsiaalse manifestatsiooni vahendina kasutati matmiskohti, püstitati samadesse paikadesse kivikalmeid.

Vanimad pronksesemed Saaremaal:
Muhu odaots ja Tahula rantkirves.
Foto Toomas Mägi

Varasel pronksiajal on kasutatud edasi juba neoliitilisi asulakohti Kuningustes ja võib-olla ka Pajumõisas. Need mõlemad on olnud omaaegse sügavalt maasse tungiva merelahe kaldal paiknenud talud, mille jää- nused avastati hilisemate kivikalmete kaevamisel. Kuninguste „kuningate haua” kaevamisel 1971. aastal Vello Lõugase juhatusel leiti umbes 370 m² suurusel alal üksikuid kivesemeid, talbade ja kõõvitsate katkeid, luuharpuun ning napi kammornamendiga kaunistatud savinõude tükke. Kultuurkiht tervikuna polnud kuigi paks. Paju asula on dateeritud eelkõige hilisneoliitikumi, kuid võis olla kasutuses veel ka varasel pronksiajal.

Varase pronksiaja matmiskommetest Saaremaal midagi teada ei ole. Varaseimad kaevatud kivikirstkalmed on ajaldatud nooremasse pronksiaega. Ilmselt matsid inimesed tollal surnuid mingil niisugusel viisil, mis maapõue jälgi ei jäta.

Saaremaalt on juhuleidudena saadud paarkümmend varasesse pronksiaega

dateeritavat silmaga kivikirvest ning neli selle perioodi pronkset. Neist vanimad on Muhu odaots ning Tahula kirves. Odaots on pärit Uurali lähistelt, kus selliseid valmistati 17.–15. sajandil e. Kr. Tahulast saadud rant-kirves, mis sarnaneb Ida-Preisimaalt teada olevate kirvestega, peaks olema paarsada

aastat noorem. Nii need kui ka ülejäänud Saaremaa varase pronksiaja kirved on ilmselt vahetuskaubanduse teel siia jõudnud pres-tiizkaubad, mida vaevalt et kasutati tööriis-tadena. Tõenäoliselt oli tegemist kõrgemale sotsiaalsele staatusele osutavate relvade või rituaaliriistadega.

NOOREM PRONKSIAEG (1000–500 E. KR.) JA EELROOMA RAUAAEG (500 E. KR. – 50 P. KR.)

Nooremast pronksiajast ning eriti eelroo-ma rauaajast on Saaremaalt teada hoopis rohkem muistiseid kui eelnevast perioodist, sestap on ka ettekujutus sellest perioodist üksikasjalikum. Endistviisi on vähe teada asulakohti, see-eest ilmuvad nüüd aga kivi-kalmed, mida on maastikul kergem leida. Pronksiaegsed matmiskohad on põhiliselt kivikirstkalmed, millesse maeti veel ka rauaaja alguses. Meie ajaarvamisele eelneva aastatuhande keskpaigas ilmusid väikestest, tavaliselt nelinurksetest tarandikest koosnevad kivikalmed, mis vahel liitusid ümmar-guse kivipiirdega kalmetega. Matmisviis oli kõigis kivikalmetes samalaadne, mis osutab

ühiskonnas valitsevate teispooluse kujutel-made muutusele, mitte aga rahvastiku vahel-dumisele. Uue ja leiurikka muistiseliigina ilmuvad pronksiajal kindlustatud asulad.

Rauaaja algus tõi kaasa raua kasutusele-võtu. Varasemad, imporditud raudasjad olid tuntud juba pronksiaja lõpul, olulised muu-tused ilmnesisid aga alles koos oskusega toota rauda kohapealsest soo- ja järvenaagist. Eelrooma rauaajal olid rauast valmistatud esemed küllap veel väga hinnalised ning nii tehti rauast ka ehteid. Ühiskonna arengut mõjutas esmajoones rauast tööriistade kasu-tuselevõtt, millega tõrjuti kõrvale aastatuhan-deid kasutatud kiviriistad.

Talud ja muinaspõllud

Talude läheduses asusid laiade põllupeenar-dega väikesteks lapikesteks jagatud muinas-põllud. Tolleaegne inimene haris meelsasti üles kerge paepealse mullaga alad, mis hil-jem on enamasti muudetud karjamaadeks. Kunagised põllupeenrad ning põllukivihun-nikud, sageli koos samasse püstitatud kivikal-metega, on taolistel kadakastel karjamaadel tänapäevalgi hästi nähtavad. Paremini säili-nud muinaspõllud on Saaremaal teada Võhma ümbruskonnast, siit-sealt Kihelkonna kihel-konnast, Valjalast Kalli ja Tõnija ümbrusest, tänapäeva Kahtla ja Muhu Mäla küla maadelt ning mitmest muust kohast.

Endistviisi oli asustus koondunud Muhu saare lõunaossa ning Kesk- ja Lääne-Saaremaale, samas kui näiteks enamikust

hilisemast Põide ja Jaani kihelkonnast pole selle perioodi muistiseid üldse teada. Suur osa Saaremaa idaotsast oli tol ajal alles meri, mil-lest ulatusid välja üksikud madalad laiukesed.

Pronksiaegse ja eelrooma rauaagegse asustuse olemasolu üle võime otsustada peamiselt kivikalmete järgi, kuna avaasulaid sellest perioodist praktiliselt kaevatud ei ole. See võib olla tingitud ekstensiivsest põllu-harimisest, s.t. majapidamiste mõneküm-ne kuni mõnesaja meetrisest nihkumisest teatud perioodide järel, kui ümbritsevad nn. lähipõllud olid välja kurnatud. Sellist asustuse järkjärgulist ja üldiselt n.-ö. ringira-tast käivat nihkumist on täheldatud näiteks Lõuna-Skandinaavia samaaegsetel muistisel. Lühiajalistest, vaid mõnikümend aastat

ühel kohal paiknevatest talukohtadest ei jää maha kuigi paksu kultuurkihti ja seetõttu on arheoloogidel neid ka raske leida. Eelrooma rauaaegne asustuskihit on muude kaevamiste käigus tuvastatud näiteks Üüveres (Vello Lõugas 1977. aastal) ja Piila viikingiaegse kalmistu all, keset eri aegadest pärinevaid kalmeid ja põllujäänuseid (Marika Mägi ja Ulla Saluäär 1998. aastal).

Osalt pronksi- ja eelrooma rauaajal ilmselt jõukate talude valduses olnud aladel kaovad muistised peale nimetatud perioodi lõppu. Sellised on näiteks Võhma ja Pidula ümbruskond Loode-Saaremaal ning Kahtla ja Väkra ümbruskond vastavalt Lõuna- ja Kesk-Saaremaal. Võimalik, et sealseid õhukese mullaga põllud kurnati välja ning võeti taas kasutusel alles keskajal. Samas on võimalik ja

isegi üsna tõenäoline, et mingi asustus nime- tatud kohtades siiski säilis, peale eelrooma rauaaega koosnes see vähese ja väheviljaka põllumaa tõttu aga üksnes vaestest maja- pidamistest, mille asukad ei rajanud kivi- kalmeid ega jätnud enesest maha leiurikast kultuurkihti.

Eelnevatest rohkem leidub Saaremaal asustusüksusi, kust on teada muistiseid kogu rauaajast ning vahel ka juba pronksiajast. Selliste, pikka aega enam-vähem samal kohal püsinud taludest (hiljem küladest ja mõisatest) koosnenud asustusüksuste paremini uuritud näiteiks on Kurevere ja Loona Kihelkonnal, Tõnija Valjala lähedal ning Mäla Muhu saarel. Tegemist on ilmselt soodsama asukohaga mui- nastaludega, mis säilitasid oma majandusliku ja sotsiaalse tähtsuse läbi aastatuhandete.

Kindlustatud asulad

Eesti pronksi- ja eelrooma rauaaegsete kind- lustatud asulate uurimine sai alguse Asvast Lõuna-Saaremaal, mistõttu kogu taoliste asulate kultuuri nimetatakse vahel Asva kul- tuuriks. Samalaadseid muistiseid on teada veel Põhja-Eestis, Lätis, Soome edelaosas, Kesk-Rootsi rannikul ning Saaremaal Ridalas. Saaremaa kindlustatud asulaid on Valter Lang seostanud rahvusvahelise pronksikaubandu- sega, kuna need asuvad põllumaadest eemal omaaegse ranniku läheduses ning neil on leitud rohkesti pronksivalamisjääke: tiiglite ja valamisvormide katkeid (Lang trükis).

Kõige põhjalikumalt ongi arheoloogide poolt kaevatud Asva kindlustatud asulat: aastail 1934, 1938–1939 Richard Indreko, 1948 Artur Vassar, 1949 Marta Schmiedehelm, 1965–1966 Vello Lõugas. Kokku on sellest muistisest kaevatud läbi umbes kuuendik.

9. sajandil e. Kr. Asvasse, tolleaegsele rannalähedases meres paiknevale saareke- sele rajatud asula kogupindalaga 3500 m² oli ümbritsetud kivi- ja võib-olla ka puutaraga. Tänapäevani nähtavaid mullast valle tol ajal veel ei olnud, need pärinevad rajatise hili-

seimast kasutusperioodist viikingiaja algul. Juba 9. sajandil e. Kr. püstitatud kivitara oli 1,3–1,6 meetrit lai ja paarsada meetrit pikk. Selle taga paiknesid hooned, neist osa muld-, osa kivistõrandaga. Mõnes hoones olid maase süvendatud lõkkekohad, mille ümbrusest leiti rohkesti savinõukilde ja luujäänuseid. Nelja välja kaevatud koldekoha läheduses esines valamisvormide ning muude pronksi- valamistarvete katkeid, mistõttu neid võib pidada pronksivalamistöökodade jäänusteks. Ühe kolde kohalt leiti kaevamistel vitstest ja väätidest punutud ning saviga üle määratud koldekummi krohvi. Samasugused arhailised koldekummid on Saaremaa vanades talu- ehitistes säilinud kohati tänapäevani.

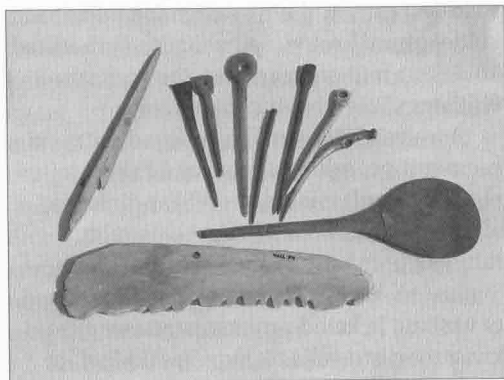
Asva valamisvormid esindavad mitmeid esemetüüpe, mida valmis kujul Eestist leitud ei ole ning mis enamasti on Skandinaavia algupära. Lisaks ehetele on Asvas valmis- tatud ka pronksist odaotsi ja putkirveid. Samast kihist saadud kiviesemed kinnitavad, et üksikud ja kallid pronksriistad ei suutnud kivist tööriistu välja tõrjuda. Lisaks kivi- ja pronksesemetele on Asvast saadud mitmeid luust ja sarvest töö- ning tarbeesemeid.

Asva kindlustatud asula. Foto Marika Mägi

Rohke ja variantiderikas on Asvast välja kaevatud keraamika, kokku enam kui 32 000 savinõukildu. Nende hulgas leidub nii riibitud kui ka tekstiilivajutustega kaetud pinnaga nõusid, samuti välispinnalt vedela saviga üle „krohvitud” ehk varbitud nõude tükke. Lisaks on leitud mitmesuguseid sileda või kiila pinnaga kausse ja liuakesi, millel on vahel küljes kõrvad või aasad. Varbitud keraamika viitab, et Asva kuulus teiste Läänemere rannikualadega ühte kultuurisfääri, osa keraamikakilde annab aga tunnistust kaubandussidemetest tänapäeva Põhja-Saksa ja Poola aladega.

Sellele, et oma põhitoidu hankisid Asva elanikud maaviiljelusest, viitavad kohati savinõude pinnal säilinud viljaterade jäljendid. Kõige sagedamini esineb nende seas otra, kuid on säilinud ka kaera- ja nisuterade jälgi. Terade jahvatamiseks on kasutatud tollal ja hiljemgi ümaraid, leidmisel juba kulunud kantidega kivimünnakaid, millega peenestati viljateri nõgusa pinnaga suuremal kivil. Leitud on sarvest adrateri, luust linakammide ja ropsimõõkade tükke. Viimased viitavad linakasvatusele.

Luust tööriistu Asva kindlustatud asulast.
Foto Toomas Mägi

Asvast leitud keraamikat.
Foto Toomas Mägi

Asvast leitud ulukiluudest kuulub 88% hülgele, mis koos mõningate luuharpuunidega osutab hülgepüügile kui ühele sealsete elanike tähtsamale elatusallikale. Üsna palju on kütitud ja söödud põtra. Rohkem kui ulukiluid on Asvast leitud siiski koduloomade jäänuseid. Enamik neist kuulub väikestele sarvloomadele ja veistele, vähem on sealuid. Üsna tavalised on ka hobuseluud. Luust päitsekangide põhjal otsustades kasutati hobuseid ratsutamiseks ning ilmselt ka veoloomadena, samas annavad noorte hobuste luud tunnistust sellest, et hobuseliha kasutati ka toiduks, luudest aga valmistati tarbeasju ning tööriistu.

Asva esimesed ehitised on püsinud mõnisada aastat ning põlenud maha umbes 7. sajandil e. Kr. Üsna varsti pärast tulekahju on linnus uuesti üles ehitatud, varasemast mõnevõrra tugevamate kindlustustega. Rohkemat tähelepanu pöörati nüüd maa-poolse külje kindlustamisele – sinna kuhjati muldvall, sellele puust ja kividest kaitsetara. See linnus on põlenud maha arvatavalt juba mõnikümmend aastat hiljem, ajavahemikul 630–510 e. Kr. Nõrku asustusjärgi on Asvast ka veel ajaarvamise vahetusest.

Saaremaa teine pronksiaegne kindlustatud asula – Ridala – on paiknenud Asvast vaid 5 kilomeetrit eemal samuti omaaegsel mererannal, Kuke oja kaldal. Asula üldpind-

ala on umbes 4500 m², millest ligikaudu kümnendik on läbi kaevatud (Aita Kustin aastal 1961; Artur Vassar aastail 1962–1963). Siinne leiumaterjal sarnaneb üldjoontes Asva varasema ehitusjärgu omaga. Ridalaski on olnud tegemist suhteliselt nõrkade kindlustustega. Mingeid mullatõid tehtud ei ole, kaitseks on püstitatud puust tara, millest maapõues olid säilinud postiaukude read ning tahma ja tuha vöönd nende joonel. Puittara vastas linnuse siseküljel paiknesid hooned, millest enamiku põrand oli sillutatud paeplaatidega. Ridala kindlustatud asula lõunaküljel paljandusid siiski ka kivimüüri jäänused, mille varingu alt leitud purunenud luunooled viitavad, et linnus hävis rünnaku käigus. Ridala oli kasutusel üsna lühikesel perioodil 8.–7. sajandil e. Kr. ning pärast hävingut seda enam üles ei ehitatud.

Paksu kultuurikihi ja pindala järgi otsustades leidis nii Asvas kui ka Ridalas peavarju üsna suur hulk inimesi. Kaevamiste käigus pole selgunud, kas osa sealsetest hoonetest olid ülejäänuiist suuremad või uhkemad ning võisid seega kuuluda pealiku perekonnale. Osalemine rahvusvahelises pronksikaubanduses eeldab siiski, et ühiskonnas oli välja kujunenud eliit, kelle võim põhineski ilmselt suurel määral kaubanduse ja prestiižkaupade üle kehtestatud kontrollil.

Ringvall-linnused

Nagu mainitud, kasutati Asva kindlustatud asulat ka veel eelrooma rauaaja lõpus, sellest ajajärgust pärinevad arheoloogilised jäänused on aga vähesed ja ebaselged, võib-olla seoses viikingiajal samal kohal paiknenud linnusega. Teisi sama perioodi kindlustusi arvestades võib aga oletada, et Asva eelrooma rauaagegne linnus võiski olla eelnevast kindlustatud asulast tunduvalt väiksem.

Võib arvata, et eelrooma rauaajal toimusid olulised muutused Saaremaa ühiskondlikus süsteemis. Suurte, rohkesti majapidamisi mahutanud kindlustatud asulate asemele

ilmusid nüüd väikesed nn. ringvall-linnused, mis kujutasid enesest pigem kindlustatud talusid. Ilmselt kajastab selline muudatus sotsiaalse hierarhia süvenemist, samuti kindlustiste funktsiooni teisenemist. Kui pronksiaegsed kindlustatud asulad olid seotud eelkõige rahvusvahelise kaubandusega, siis ringvall-linnused olid mõeldud ilmselt vaid ühe eliidiperekonna kaitseks. Nagu nimigi ütleb, olid taolised linnused ümbritsetud madala kivivalliga, millele oli püstitatud puust kaitsetara. Kuna samasugused linnused olid sel perioodil levinud Rootsi mand-

riosas, Ojamaa ja Ölandi saarel, kutsutakse neid vahel sealse eeskju järgi Havori tüüpi linnusteks.

Ridala kindlustatud asula järglaseks võib pidada sellest vähem kui 500 meetrit lõuna pool Kuke oja teisel kaldal asuvat eelrooma rauaajast pärinevat väikest Mustla linnust. Oma kasutusajal asus seegi kindlustis mere-

rannal. Linnuseõue läbimõõt on napilt 30 meetrit. Sarnane ringvall-linnus on teada ja kaevatud Pääldas Muhu saarel (Vello Lõugas aastal 1983). Ringvall-linnuseks on nimetatud ka Pidulat ja Võhmat Saaremaa loodeosas, kuid viimasel ajal peetakse neid pigem kultuskohtadeks.

Kalmed

Nooremal pronksiajal hakati surnuid matma kivikalmetesse, pannes seega aluse traditsioonile, mis püsis Saaremaal ja Muhus kuni ristiusu vastuvõtuni 13. sajandi algul. Kalmete ehitus ning matmiskombestik aja jooksul muutusid, kuid püsis komme matta surnuid kivide vahele, mitte maasse kaevatud auku, samuti ettekujutus sellest, et matuseks piisab vaid osa luude ja panuste toomisest perekondlikku matmiskohta.

Kivikalmete vähene hulk ning nende koondumine parimate põllumaade ümbrusesse osutab, et neisse mattis oma surnud vaid ühiskonna eliit, samas kui enamik elanikkonnast maeti jätkuvalt mingil teisel, meile teadmata moel. Kivikalmete arheoloogilised kaevamised nii Saaremaal kui ka mujal Eestis on osutanud, et need võisid olla perekondlikud matmiskohad, kuhu maeti vaid ühe perekonna liikmed alates vanuritest kuni lapseas surnuini. Suurem osa kalmeist paikneb ümbritsevast veidi kõrgemal koh-tadel põllumaade keskel või ääres, toimides seega sotsiaalse manifestatsiooni vahendeina: mida jõukam ja võimsam pere, seda silmatorkavam kivikalme. Kuna Saaremaal on merega seotud tegevusalad olnud alati olulised, püstitati osa kivikalmeid otse kunagisele mererannale, enamasti sadamakohtade ümbrusesse.

Nooremast pronksiajast on Saaremaal teada vaid kivikirstkalmeid, see kalmevorm püsis edasi ka eelrooma rauaajal. Kivikirstkalmed koosnevad suurematest kividest moodustatud kiviringist (vahel mitmest kontsentrisest kiviringist), mille keskel on

kividest ehitatud kirst. Kiviring täideti seestpoolt väiksemate kividega, Saaremaal sageli paelatakatega.

Juba pronksiajal on rajatud Kihelkonna Loona kivikalme, mida on ka kaevatud (Lembit Jaanits aastail 1958–1959). Kalme läbimõõt oli 11–13 meetrit ning see koosnes kahest kontsentrisest kiviringist, mille keskel paiknes kirst. Viimane ei sisaldanud üldse matuseid.

Saaremaal ja Muhust on teada ligikaudu sada arvatavat kivikirstkalmet, millest enamikku pole aga kaevatud. Tõenäoliselt pärineb suurem osa neist eelrooma rauaajast. Arheoloogiliselt kaevatud kivikirstkalmetest võiks lisaks Loonale mainida Võhma kalmet, mille kõrvale ja osalt peale on hiljem püstitatud tarandkalme (Vello Lõugas aastail 1986–1989). Eelrooma rauaajaga peaks kuuluma ka osa kiviringiga kalmeid, mille keskele kirstu pole ehitatud. Arvatavasti pärineb sellest ajast üks Valjala lähedal Tansi-Jaanis kaevatud kivikalmetest (Marta Schmiedehelm aastal 1941). Ringikujulise kivipiirdega nn. kiviringkalmed püsisid Saare- ja Muhumaal pikka aega ning kõige enam püstitati neid viikingiajal.

Kõige olulisem muutus eelrooma rauaaja matmiskombestikus võrreldes pronksiajaga on ebakorrapäraste tarandikega kalmete ilmumine. Need koosnevad enamasti suhteliselt väikestest kivipiiretest, mis on seest täidetud samasugustest paelatakatest kihiga nagu Saaremaa kivikirstkalmedki. Nii matmiskombestik kui ka leiud sarnanevad neis täielikult kivikirstkalmete omaga. Tarandikud

on suhteliselt madalad, erineva suuruse ja kujuga ning paiknevad üksteise suhtes ebakorrapäraselt, mislääbi nad erinevad oluliselt rooma rauaaegsetest suurtest ja korrapärasest tarandkalmetest.

Ebakorrapäraste tarandikega kalmeid, milles tarandikud liituvad ümmarguse kivipiirdega, kuid ilma keskse kirstuta kalmeosa külge, on kaevatud Kureveres (Vello Lõugas aastail 1974–1975) ja Mälas (Vello Lõugas aastail 1984–1985). Neist viimases oli varasema kalmekompleksi peale ehitatud hiljem tarandikalme. Eelrooma rauaaegseid ebakorrapäraste tarandikega kalmeid on kaevatud lisaks Lümända Punapeal (Vello Lõugas aastail 1966) ja Tõnija Tuulingumäel (Marika Mägi aastail 1996–1997, 1999).

Ebakorrapärastest tarandikest ja vahel ka kiviringidest matmiskohad on iseloomuli-

kud eeskätt Saaremaale ja Muhule, mandril on neid teada ainult Tallinna ümbrusest. Enamik Eesti mandriosa varaseid tarandkalmeid on korrapärasema ehitusega. Saaremaa kalmetele sarnanevaid matmiskohti on alates meie ajaarvamise algusest teada Kuramaal, millega Saaremaal näib tollal olevat olnud tihe kultuuriline side.

Ebatavalise pronksiaegse kalmevormina on Sõrve poolsaarel Lülle ja Laadla küla karjamaal kaevatud kaht 9.–8. sajandisse e. Kr. kuuluvat laevkalmet, mis sisaldasid väikesi kivist kirste põletatud matustega (Vello Lõugas aastail 1967). Laevakujuliselt laotud kivipiirdega laevkalmed olid eriti levinud Ojamaa saarel, kust neid on teada üle 350, kuid neid on leitud ka Kuramaalt ja Edela-Soomest.

Matmiskombed

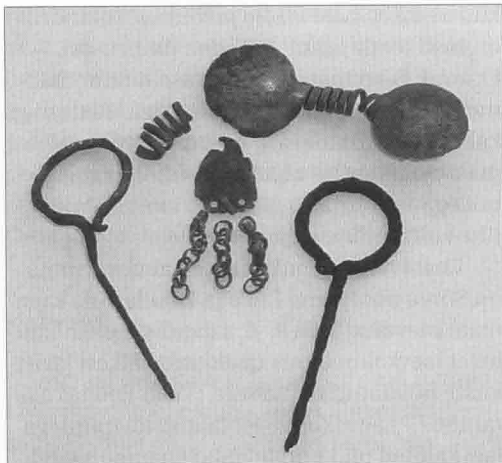
Kuna kivilalmete luumaterjali on hakatud antropoloogiliselt määrama alles viimastel aastatel, arvati senimaani, et kivistkalmete keskel asuvasse kirstu maeti perekonnapea, kirstu ja kiviringi vahelisele alale aga perekonna vähemtähtsad liikmed. Ometigi ei suudetud seletada, miks luustikke ei leitud

kunagi korrapärases asendis ning miks leitud luud olid enamasti just nagu omavahel segatud.

Praeguseks on selgunud, et kirstudesse võisid olla sängitatud mitme inimese luud. Nii need kui ka ülejäänud matused sisaldasid ainult osa skeletist. Surnud maeti kõi-

Kurevere kalme kiviringide ja väikeste ebakorrapäraste tarandikega. Foto Ajaloo Instituut

Eelrooma rauaaegseid esemeid Tõnija kalmest.
Foto Toomas Mägi

gepealt kusagile mujale või eemaldati liha luudelt mõnel muul moel. Enamik kalmetest leitud kontidest on põletamata, osa neist kannab jälgi mõneajalisest loodustingimustes, s.o. päikese, tuule ja vihma käes viibimisest, enne kui nad lõpuks sängitati perekonna matusekohta. Osa luid on ka põletatud, kusjuures mõned põletusjälgedest, näiteks tugevamini põlenud sisekülj koljutükkidel osutab, et põletati luid, mitte laipa. Nii põlenud kui ka põletamata luud on enne kivi-kalmesse toomist enamasti purustatud, nii et isegi skeleti tervena säilinud osi leitakse harva.

Selliseid matuseid nimetatakse kahekordseteks matusteks ning tegemist on mõnedes maailma piirkondades senimaani laialt praktiseeritava kombestikuga. Enamasti maetakse nii eliidi hulka kuuluvaid inimesi, kelle puhul

vahepealne periood surma ja lõpliku matuse vahel on vajalik võimu reeglitekohaseks ülevõtmiseks. Sageli kohandatakse kahekordset matmist üksnes pealiku ja tema perekonnasuhetes, samas kui ühiskonna lihtliikmete matuserituaal on tunduvalt lühem ja lihtsam ega jäta enesest märkimisväärsed jälgi. Võib arvata, et mingi sedalaadi matmiskombestik kehtis ka muistsel Saaremaal.

Kuna käesolevate teadmiste valguses on kaevatud üksnes eelrooma rauaaegset tarandkalmet Tõnijal, põhineb enamik oletusi matmiskombestiku kohta sealt saadud andmetel (Mägi, 1999). Säilinud varasemate kaevamiste aruanded lubavad siiski oletada, et sarnane pilt on avanenud kõigis Saaremaa ja Muhu pronksi- ja eelrooma rauaaegsetes kivi-kalmetes.

Nii kivist- kui ka ebakorrapäraste tarandikega kalmed olid üsna madalad rajatised, milles eri matuste või matusekogumike luud olid üksteisest eraldatud paeplaatidest sillutisega. Samas, luude vahel, esinesid ka kaasa pandud esemed ning purunenud savipotid. Viimastega koos on sageli leitud loomaluid, mistõttu võib oletada, et nendega anti teispoosusesse kaasa toitu ja võib-olla ka jooki. Tõnijal võis eristada neli või viis taolist üksteisest eraldatud matusekihti. Näib, et iga matusekihiga oli mõnevõrra muudetud ka tarandike kuju.

Huvitav leid saadi Võhma kalme kaevamiste viimasel aastal, kui kivistkalme ringmüüri alt leiti maasse kaevatud ja paeplaatidega vooderdatud kirst, milles oli ilmselt lapse luustik. Kahjuks on needki luud antropoloogiliselt määramata. Võib oletada, et tegemist oli kalme rajamisega seotud rituaalse matuse, võib-olla ohverdusega.

Matusepanused

Mis puutub surnutele kalmesse kaasa antud panustesse, siis mandriga võrreldes ilmnevad Eesti saarte leiumaterjalis teatud erinevused. Nii näiteks ei esine siin peaaegu üldse

ülejäanud Eestis üsna tavalisi sõlgi, kaela-võrusid ning kinniseid sõrmuseid. Pronksiaja matused on väga leiuvaesed ning sageli täiesti panusteta või on kaasa antud vaid

savinõusid, s.o. tõenäoliselt sööki ja jooki. Eelrooma rauaaja, eriti selle hilisema osa kalmetes leidude hulk suureneb. Kõige sagedasemateks panusteks Saaremaa ja Muhu eelrooma rauaaegsetes matustes on rauast karjasekeppnõelad, oimuehted, mitmesugused lihtsad pronkskäävõrud, sõrmused ja ripatsid, vahel rauast vööhaagid. Ajaarvamise vahetuse ümbrusesse kuuluvatest kalmetest on mõnikord leitud ka relvi – odaotsi, õõskirveid, nuge –, kuid võrreldes ehetega on neid teada vähe. Relvade kaasapanemine matustesse osutab sõjameeste osatähtsuse kasvule ühiskonnas. Samas ei kuulu ehtedki üksnes naistele, vaid neid on kandnud mõlema sugupoole esindajad. Ainstateks kindlalt naistele kuuluvateks eheteks võib pidada spiraalset keskosa ja lusikataoliste otstega oimu-

ehteid, mida kanti paarikaupa oimude kohal peakatte kaunistusena.

Lisaks Asva kindlustatud asula juures kirjeldatud keraamikale levis Saaremaal juba pronksiajal komme kaunistada savinõusid kas tordeeritud pronksvõruga või ümber pulga mähitud nõoriga savisse vajutatud siksak-ornamendiga. Eelrooma rauaajal kaunistati nõusid ka näpuvajutusjälgedega, samuti rühmiti paiknevate lohukestega. Keraamika tervikuna võib jagada siledapinnalisteks peenkeraamilisteks kausikesteks ning lihtsa tasandatud pinnaga majapidamisnõudeks. Lohukestest või näpujälgedest ornament esineb eeskätt viimastel, mis on nii kalmetest kui ka asulakohtadelt leitud savinõukildude hulgas selgelt ülekaalus.

Kultuskohad

Pikka aega on arvatud, et eestlastel puudusid spetsiaalsed kultusrajatised ning nad austasid pigem loodusobjekte: puid, allikaid või kive. Selline arvamus põhineb eelkõige viimaste sajandite jooksul üles kirjutatud etnograafilistel andmetel, millel aga ristiusueelsete kujutelmadega ei pruugi olla otsest seost. Viimastel aastatel on arheoloogid kaevanud välja vähemalt ühe spetsiaalse kultusehitise, ümber on hinnatud ka Kaali järve kaldail paiknenud rajatisetähtendus – kindlustatud asula asemel võib seda pidada pigem kultuskohaks.

Aastatel 1976–1979 toimusid Vello Lõugase juhtimisel arheoloogilised kaevamised Kaali järves (peakraatris) ning selle kallastel. Kaali meteoriidi langemist on dateeritud erinevates aegadesse, kuid uusimatel andmetel toimus see sündmus 800–400 e. Kr., mil Saaremaa oli juba tihedalt asustatud (Veski jt. 2002). Meteoriidi langemisega seotud häving pidi jätma sügava jälje saarlaste mällu ning andma põhjust pidada katastroofiga kaasnenud kraatrit ning sellesse tekkinud järve pühaks.

Peakraatri kirdeküljelt avastati arheoloogiliste kaevamiste käigus poolkaarekujulise

põhiplaaniga asulakoht. Seda oli ümbritsenud poolkaares 110 meetrit pikk ja 2 meetrit lai paemüür, mille siseküljel avastati vähemalt ühe nelinurkse rajatisetähtsus. Kuigi keraamikakildude ning üksikute esemete alusel dateeriti koha varasem kasutusjärg 8.–6. sajandisse e. Kr., oli sinne kultuurkiht tunduvalt õhem ning sisaldas vähem leide kui Asva ja Ridala kindlustatud asulais. Suurema osa leidudest võib ajaldada eelrooma rauaaega. Kaali asulakohalt on saadud ka üks radiosüsiniku dateering, mis viitab 6. sajandi lõpule – 3. sajandile e. Kr., seega samuti eelrooma rauaajale. Ebatavaline asukoht osutab, et tegemist oli pigem kultusliku kui mingi muu funktsiooniga rajatisega.

Meie ajaarvamise vahetuse paiku ümbritseti Kaali järv tervikuna massiivse kivi-müüri, mis sarnaneb ringvall-linnuseid ümbritsevate müüridega. See on ehitatud kuni 1,8-meetrise läbimõõduga raudkividest ning on 2,3–2,8 meetrit lai. 1979. aastal tehtud väike kaevand osutas, et müürist väljaspool puudub kultuurkiht täielikult, seepool vahetult müüri ääres leiti aga rohkesti koduloomade – härgade, hobuste, sigade, lam-

Kaali järv. Foto Toomas Mägi

maste ja koerte – luid, peamiselt hambaid ning koljude osi. Pole kahtlust, et tegemist on ohverdustega.

Kaali kompleksiga enam-vähem samasse aega kuuluvad kõrgete kivivallide ja väikese pindalaga kindlustised Võhmal ja Pidulas Saaremaa loodeosas. Arheoloogiliselt on neist kaevatud Võhmat (Vello Lõugas aastal 1986), mis dateeriti eelrooma rauaaega. Selle 15–30-meetrise läbimõõduga õueala on ümbritsetud kahe massiivse kontsentrilise kivivalliga. Pidulas ümbritseb kahe meetri kõrgune kivivall ainult 14–17-meetrise läbimõõduga õue. Sedagi kohta ümbritseb veel teine kivivall, mis on aga madalam. Õhuke kultuurkiht ja väikese ala kaitseks mõeldud massiivsed vallid viitavad võimalusele, et neil juhtudel pole tegemist mitte militaarrajatistega, vaid kultuslike ehitistega, mis sarnanesid enam-vähem samaaegse Kaali kompleksiga.

Üsna selgepiiriline kultuskoht on avastatud Tõnija Tuulingumäe eelrooma rauaaegse

tarandkalme kõrval, kunagise soo veerel (Marika Mägi aastail 1999–2001). See on rajatud kahes etapis, millest esimene kujutab enesest lubja- ja saviseguse tihkeks tambitud „põrandaga” ala, millesse tehtud lohkudesse olid ilmselt püstitatud jämedad, umbkaudu 80 cm läbimõõduga puusambad. Mõnevõrra hiljem on ala ühte otsa ehitatud umbes poole meetri kõrgune kividest platvorm mõõtmetega vähemalt 8×7 meetrit. Osa platvormist on hävinud hilisema keldriehituse läbi, kuid ilmselt liitus see enam-vähem samal ajal samasse rajatud väikeste tarandikega kalme-ga. Kiviplatvormi sees leiti viis paeplaatidega vooderdatud umbes 80 cm sügavust ning 70–100 cm läbimõõduga koonusekujulist auku. Mitme niisuguse augu põhjast tulid välja väikesed inimluutükikesed. On tõenäoline, et auke kasutati kas laipade esialgse matmiskohana või luude purustamiskohana enne lõplikku matust kõrvalasuvasse kivikalmesse. Mitmest kohast platvormi pealt leiti

Tõnija Tuulingumäe rekonstrueeritud kultuskoht. Foto Marika Mägi

Tõnija Tuulingumäe tarandkalme rekonstruktsioon. Foto Marika Mägi

arvatavate ohvriandide jäänuseid – kohapeal purunenud savinõude kilde koos loomaluude tükikestega. Nõrk sõe- ja tuhakiht osutab, et kividest platvorm võis oma kasutusajal olla kaetud puitehitisega.

Võib oletada, et taolisi kultuskohti leidis ka teiste Saaremaa ja Muhu eelrooma raua-aegsete kivikalmete juures. Eriti tasub mainimist Võhma kivikalme kõrval 1988. aastal avastatud suurtest raudkividest ja põlenud kerisekividest rajatis, mida aga kaevati vaid osaliselt.

Käsitletavast perioodist pärineb tõenäoliselt ka suur osa väikeselohulisi kultuskive, milliseid Saare- ja Muhumaal on teada 60. Enamik neist asub samadel aladel, kus leidub ka kivikirst- ja varaseid tarandkalmeid (Lõugas 1995). Kultuskivide tähenduse ja funktsiooni üle on palju vaieldud ning pakutud mitmeid erinevaid seisukohti. Paremini säilinud väikeselohulistest kultuskividest Saaremaal võiks mainida kive Tumala mäel ning Kureveres.

Tõnijalt leitud naise rinnakee 3.–4. sajandist.
Foto Toomas Mägi

Ühiskond

Üleminek põllumajandusele kui peamisele elatusallikale tõi kaasa muutused ühiskondlikus struktuuris ning valitsevas ideoloogias, mille otseseks kajastuseks on põllupeenardega piiritletud muinaspõllud ning kivikalmed. Milline tollane ühiskond täpselt oli, on tänapäeval raske otsustada. Arheoloog Priit Ligi on väitnud, et hiljemalt alates nooremast pronksiajast võib Eestis rääkida suhteliselt arenenud võimusuhetega ühiskondlikust korraldusest, mida ta nimetab pealikkonnaks. Kuna umbes samal ajal võeti eesti keelde üle sõna *kuningas*, võib oletada, et tollaseid pealikke nimetatigi kuningateks ning oma tänapäevase sisu sai see sõna hoo pis hiljem.

Saaremaa arheoloogiline materjal annab siiski alust ka oletuseks, et tol perioodil oli siin tegemist veel pigem seisusliku klanni-

ühiskonnaga, milles olid küll olemas ka pealikud, kuid tegelik võim oli koondunud üksikute eliidisuguvõsade kätte. Selliste suguvõsade valduses olid suuremad ja viljakamad põllumaad kui ülejäänutel ning ümbritsevate talude elanikud olid neist oletatavasti mingil kujul sõltuvuses. Sõltuvus pidi tollal olema veel suhteliselt nõrk, seisnedes näiteks sõjaliste aktsioonide, kaitse ja naaberaladel domineerivate klannidega toimuva suhtlemise läbiviimiseks makstavates maksudes. Põllumaa jaotamist osadeks põllupeenarde abil ongi mõnikord seostatud maaomandi suurusel põhineva maksustamissüsteemi tekkega.

Võim oli sellises ühiskonnas veel ebakindel ning seda ohustasid nii sisemised vastuolud kui ka konfliktid teiste samasuguste ühiskondadega. Ühe suguvõsa kontrolli all

olev ala ei olnud tavaliselt kuigi suur ning Saare- ja Muhumaal oli kindlasti mitmeid võimsaid suguvõsast. Konkreetse pealiku edu sõltus eeskätt tema isikuomadustest ja paljudest juhuslikest teguritest. Maad tabanud ikaldus või selja pööranud sõjaõnn võisid pealiku kergesti kukutada. Siiski valiti ka uus juht enamasti ikka samast või siis võistlevast eliidisuguvõsast. Ligipääs võimule oli seega reserveeritud vaid väikesele osale ühiskonnast, tavaliselt ühe suguvõsa liikmetele.

Kuigi võimu esmaseks aluseks oli maaomand, tugines klannide ja pealike võim suuresti kontrollile välissidemete ja prestiižkaupade üle. Prestiižkaupadeks nimetatakse selliseid esemeid, mida oli konkreetsetes ühiskonnas raske hankida ja mis seetõttu olid

eriti väärtuslikud. Pronksi- ja veel ka eelrooma rauaaegsel Saaremaal võisid prestiižkaupadeks olla näiteks kõik pronksasjad, kuna pronksi pidi sisse tooma ning pronks oli seetõttu kallis. Tavaliselt toimus prestiižkaupade laialijagamine otseselt pealiku kaudu, kes nende kinkimisega kindlustas kingi saaja alluvuse- ja sõltuvussuhet.

Saarlaste perekondlikest suhetest nii varasel perioodil pole peaaegu midagi teada. Otsustades selle järgi, et kivistmetest leitakse igas vanuses surnute luid, võib arvata, et tolleaegse inimese sotsiaalsel määratlemisel oli kõige tähtsam perekondlik kuuluvus: õigus saada maetud kivistmetesse kehtis ka imikute ja vigaste jaoks, juhul kui nad kuulusid eliidisuguvõssa.

ROOMA RAUAAEG (50–450 P. KR.) JA RAHVASTERÄNNUAEG (450–600 P. KR.)

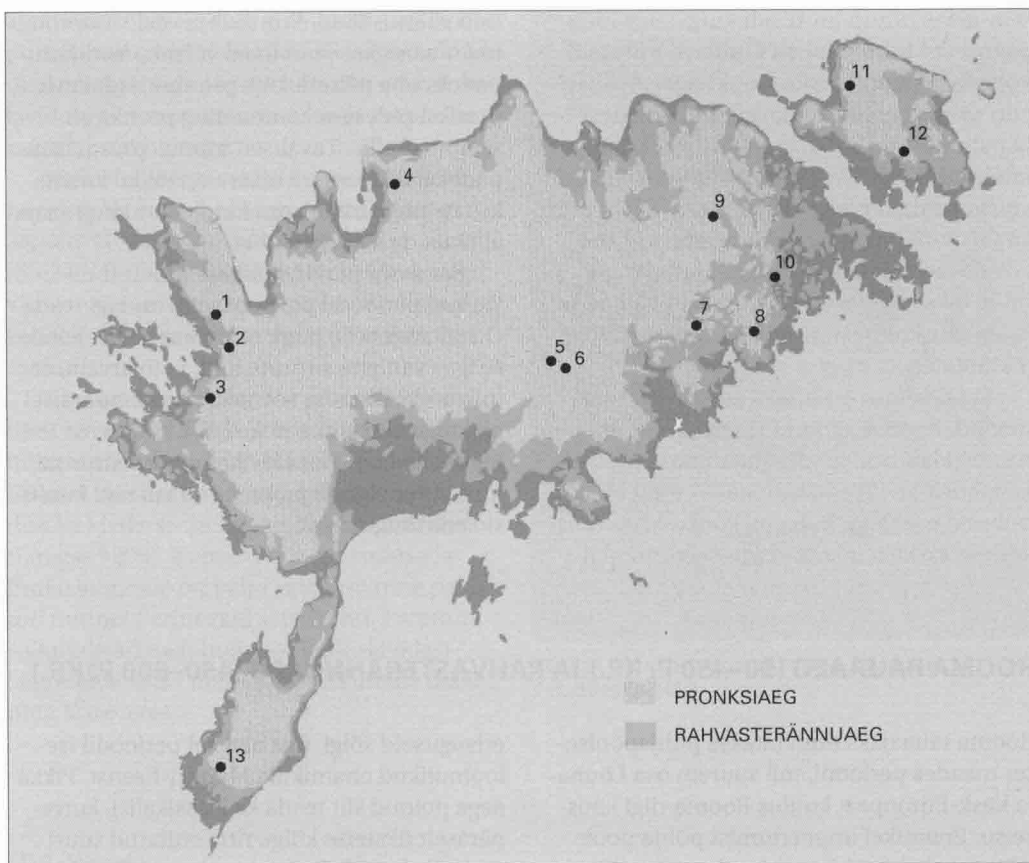
Rooma rauaajaks nimetatakse põhjapoolsetes maades perioodi, mil suurem osa Lõuna- ja Kesk-Euroopast kuulus Rooma riigi koosseisu. Enamikel impeeriumist põhja poole jäävatel aladel tähistavad seda aega rohked importesemed lõunast, mida kohalik eliit kasutas staatuse sümbolina. Saaremaaltki on teada mõned Rooma keisrite vermitud mündid.

Rooma riigi langusele järgnes suurte segaduste aeg, mida iseloomustas paljude hõimuriigikeste kiire teke ja kadumine ning hõimude siirdumine ühest elukohast teise. See oli sõdaderohke periood, mida nimetatakse rahvasterännuajaks. Eestis, kus mingeid olulisi rahvastiku ümberpaiknemisi ei toimunud, on see termin perioodi nimetuse-na käibel naabrite eeskujul.

Rooma rauaaja keskosa, s.o. eriti 3. sajandit p. Kr., on leidude puudumise tõttu käsitletud pikka aega kui Saaremaa kultuurilise seisaku või asustuse lakkamise perioodi. Selline arvamus põhineb eelkõige tõsiasjal, et Saare- ja Muhumaal (nagu ka Läänemaal) pole leitud ehteid, peamiselt kaelavõrusid ja

erisuguseid sõlgi, mis olid sel perioodil iseloomulikud enamikule Mandri-Eestist. Pikka aega polnud siit teada ka klassikalisi, korrapäraselt üksteise külge ritta ehitatud suuri tarandkalmeid. Samas kinnitavad õietolmu analüüsil põhinevad uurimused, et maa-viljelus jätkus Saaremaal kogu rooma rauaaja jooksul (Saarse, Königsson 1992).

Praeuseks on selgunud, et Saaremaa väidetava leiutühjuse on põhjustanud siinse leiumaterjali erinevus Eesti mandriosa omast, kui Lääne-Eesti rannaalad välja arvata. Samas võib praktiliselt kõigile Saaremaa tarandkalmetest teadaolevatele esemetele, keraamika kaasa arvatud, leida vasted Kuramaa rooma rauaaegsetest hästi dateeritud matustest. Tegemist on seega materjaliga, mis on arheoloogide käsutuses olnud juba pikka aega, aga mida seni on valesti dateeritud. Võib väita, et rooma rauaaeg ja rahvasterännuaeg on periood, mil Saaremaa ja Kuramaa kultuuriline ühtsus vahest kõige selgemini avaldub, asendudes seejärel rohkem Skandinaavia-poolsete sidemetega.

Saaremaa pronksiajal ja rahvasterännua ajal.

1 – Kurevere kalme; 2 – Paju kalme; 3 – Loona kalme; 4 – Võhma kalme ja ringvall-linnus või kultuskoht; 5 – Liiva-Putla kalmed; 6 – Kaali kraater ja kultuskoht; 7 – Tõnija kalmed ja kultuskoht; 8 – Asva kindlustatud asula; 9 – Kuninguste kalme ja asulakoht; 10 – Rõdala kindlustatud asula; 11 – Päälda ringvall-linnus; 12 – Mäla kalme; 13 – Lülle laevkalmed.

Kalmed

Kaevamised Tõnija hilisemal tarandkalmel (Marika Mägi aastail 1995–1996) osutasid, et korrapäraselt ritta ehitatud nelja umbes 6×3 meetri suuruse tarandiga kalme on rajatud osaliselt eelrooma rauaaegse ebakorrapäraste tarandikega kalme peale. Katkised ja segamini, peamiselt põletamata luud koos leidudega paiknesid kõik kahes keskmises tarandikus, samas kui ühest äärmisest tarandist ei saadud üldse kalmega samaaegseid leide, teisest aga tuli välja peamiselt savinõu-

kilde koos loomaluudega. Keskmistest tarandikest leiti seevastu üsna rikkalike panustega matusid.

Tõnija (2.)3.–5. sajandi tarandkalme oli maetud vähemalt 13 inimest, kes kõik olid aga esindatud vaid osa luudega. Maetute hulgas oli nii mehi, naisi kui ka lapsi. Viimased moodustasid ligi kolmandiku kõigist matustest, mis on ootuspärane tulemus, arvestades tolleaegset laste kõrget suremust.

Liiva-Putla tarandkalme Kesk-Saaremaal, mida Aita Kustin kaevas juba 1963. aastal, sarnanes kaevamisaruande põhjal otsustades nii ehituse kui ka matmiskombestiku poolest täielikult Tõnija kalmega. Nagu osutavad eriaegsed leiud, püstitati seegi rajatis varasema, eelrooma rauaaegse matusekoha peale. Kalme koosnes samuti neljast tarandikust ning ühest tarandite külgmüüridega paralleelsest müürijupist.

Rooma rauaaegne matmiskombestik mõlemas nimetatud kalmes erines mõnetai kivikirstkalmete ja varaste tarandkalmete omast. Jätkuvalt oli tegemist kahekordsete ja osaliste matustega, mis nüüd paiknesid aga kõik enam-vähem ühes kihis umbes peasuuruste täidisekivide vahel. Nii täidisekivide all kui ka peal on olnud paeplaatidest sillutis, mis ilmselt moodustas midagi paeplaadidest põranda taolist tarandite sees. Luude sängitamiseks kalmesse on eemaldatud osa sillutise- ning täidisekive, asetatud tekkinud avausse luud koos leidudega ning pandud sillutise paeplaadid taas oma kohale tagasi. Nagu varasemates kalmetes, leiti neiski matmiskohtades tihti savinõukilde ja loomaluid, s.o. arvatavaid toiduriismeid. Osa neist pärineb tõenäoliselt kalmel hiljem läbi viidud riitustest.

Nii Tõnija kui ka Liiva-Putla kalmed osutavad, et tegemist on mitte üksnes matuse-, vaid ka kultuskohtadega. Lisaks rohkele savinõukildudele sisesillutise peal viitavad sellele „tühjad”, ilma matusteta tarandid, kohapeal purunenud savinõude esinemine müüride ääres ning üks Tõnija tarandikest, mida ilmselt on kasutatudki üksnes toiduohvrite (ja joogiohvrite?) toomiseks.

Mõlemas kalmes olid müürid laotud algselt kõrgemaks kui tarandite sisesillutis ning meenutavad rekonstrueeritud kujul vanade taluehitiste kivivundamente. Iga tarandiku müüris leidis sissepääsuva, kusjuures osasse taranditest pääses vaid läbi kõrvalasuva. Need tähelepanekud sunnivad oletama, et tarandimüüride peal olidki algselt puithooned ning 2.–5. sajandi Saaremaa

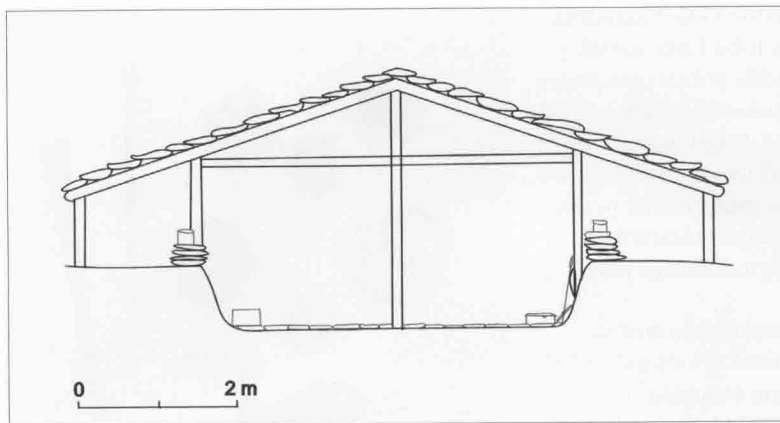

Ehteid ja võõosi Paju kalmest.
Foto Toomas Mägi

tarandkalmed kujutasid endast õigupoolest surnumaju või kultushooneid, milles osa ruume polnudki nähtud ette matmiseks, vaid mingite muude rituaalide läbiviimiseks (Mägi 2005).

Korrapärase ehitusega tarandkalmeid on registreeritud veel mitmel pool Saaremaal, kuid enamikus on need arheoloogiliselt kaevamata. Lisaks eelpoolnimetatutele on kaevatud Kahtla Valgevaretemäge (Vello Lõugas aastail 1976–1979), neist uurimistöödest pole aga säilinud dokumentatsiooni. Üks puuduva küljemüüriaga või lõhutud tarand on avatud Kuningustes (Vello Lõugas aastail 1971). Selle lähedusest saadud leiukogumi põhjal võiks rajatise ajaldada 5.–6. sajandisse. Seegi tarand on püstitatud tüüpilise eelrooma rauaaegse matmiskoha peale.

Rahvasterännuaega kuuluvaid matmiskohti on kaevatud Saaremaa lääneosas Pajus (Toomas Tamla aastail 1975) ning Tõnija lähedal Lepnal (Marika Mägi aastail 2002–2003). Nende puhul on juba ilma kahtluseta tegemist puidust ja/või kivimüürina laotud kividest seintega ehitiste, kunagiste surnumajade või kultushoonetega.

Lepna surnumaja
rekonstruktsioon.

Paju matusekohal paljandus osalt lõhutud riskülikukujuline kivilade, mille mõõtmised säilinud osas olid umbes 6×3 meetrit (Tamla, Jaanits 1977). Kivilademe ehitus ning selles olevad kahekordsetele matustele tüüpiliselt segamini ja põletamata luud sarnanesid täielikult Tõnija ja Liiva-Putla tarandkalmetes avastatutega. Üksikud pehkinud puidujäänused rajatise otstes viitavad võimalusele, et siin võis kivimüüri asemel ümbritseda tarandit puitääris, tõenäolisemalt oli aga tegemist üleni puidust hoonega. Nii leiud kui ka puidujäänustest võetud radiosüsiniku analüüs dateerisid kalme 5.–6. sajandisse. Matuste all paljandunud põlenud raudkivide kiht koos selle alla jäävate puitrajatise söestunud jäänustega osutab võimalusele, et Paju kalme on püstitatud varasema, võib-olla kultusliku rajatise peale. Leide Paju kalme

alumisest kihist ei saadud, kuid söestunud puidust võetud radiosüsiniku analüüs dateeris selle kas 3.–4. või 4.–5. sajandisse.

Lepnal oli tegemist 7×4 meetri ulatuses umbes 80 cm sügavuselt maa sisse süvendatud hoone jäänustega. Hoone maasse süvendatud osa oli sillutatud kivipõrandaga, sellesse viis kaks sissepääsu. Seinad olid osalt kuivmüürina laotud paeplaatidest, kuid peamiselt ilmselt puidust. Etnograafilistele paralleelidele toetudes võib oletada, et hoone katus tugines palkidest moodustatud raamistikule. Surnute luud koos panustega paiknesid mingist kõdunevast materjalist nõudes, võib-olla puidust või tohust karpides otse põrandal piki seinte ääri või ka katuse alla jääva kuivmüüri peal. Lepna kalme oli rikas hõbeehete poolest, neist mõned olid pandud surnuile kaasa osaliselt (Mägi 2005).

Matusepanused

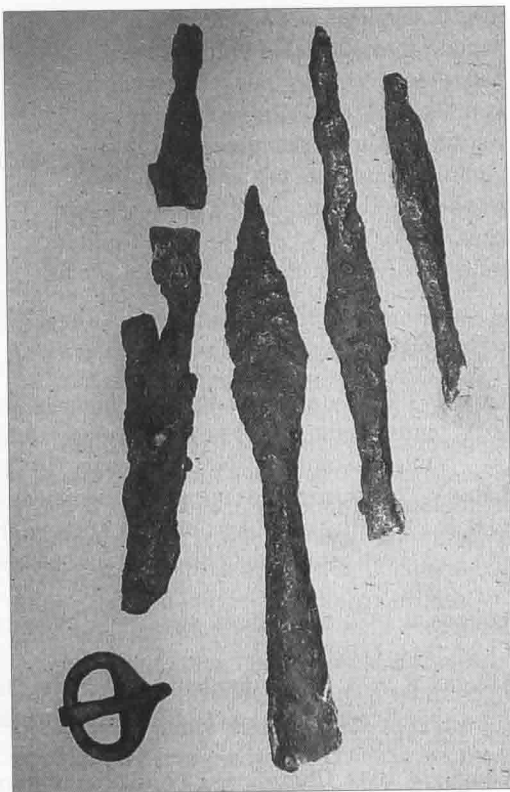
Ehetest olid rooma rauaajal levinuimad rauast või pronksist karjasekeppnõelad, mis vähemal määral püsisid kasutuses hiljemgi. Mehed kandsid karjasekeppnõelu ühekaupa, keebi või muu ülerõiva kinnituseks. Naiste ehete hulka ilmusid sel perioodil õlgade kohal kahe ehtenõelaga kinnitatavad rinnakeed. Lisaks karjasekeppnõeltele kasutati selleks ka mitmesuguseid teisi, enamasti nupp-

otsalisi ehtenõelu. Rohkesti ehteid valmistati rooma rauaajal rauast, mis viitab selle metalli kõrgele väärtusele veel nii hilisel perioodil. Ühele Tõnija kalmesse maetud naisele oli antud kaasa rinnakee, mis lisaks klaashelmestele ja pronksripatsitele oli moodustatud tillukeste lülidega raudketist.

Rahvasterännuajal ilmusid ehete hulka ambsõled. Paju kalmest saadud suured kulla-

tud ambsõled olid ilmselt kinnitanud meeste keepe varasemate karjasekeppnõelte asemel. Nii meeste kui ka naiste ehted olid 6. sajandil kasutusse tulnud lameda kolmnurkpeaga nõelad. Paju kalmest leiti lisaks massiivne meeste käevõru, kaelavõrude katkeid, jäme-neva esiosaga pandlaid ja Skandinaavia-päraseid kaunistusi – agrafrnõõpe. Enamik Saaremaa rooma rauaaegsest ja rahvasterännuaegsest leiumaterjalist annab siiski tunnistust kuulumisest ühte kultuuriruumi pigem Kuramaa elanikega.

Relvad rooma rauaaegsetes kalmetes puuduvad, ilmselt ei peetud vajalikuks neid teisepoolsusesse kaasa anda. Saarlaste relvastusest on rohkem andmeid rahvasterännuajast. Nii Paju kui ka Lepna kalmetest on saadud mitmeid putke ja pajulehekujulise lehega odaotsi ning suurte võitlusnuga-de tükke. Ühtegi mõõka sellest perioodist säilinud ei ole, kuid Paju kalmest tuli välja ilus loomapeotstega pronksist mõõga või võitlusnoa nupp. Teravaotsaliste kilbikupalde jäänused osutavad saarlaste kasutatud kilpidele, mis naabermaadest saadud leidude põhjal otsustades olid arvatavasti ümmargused ning valmistatud puulaudadest.

Lepna relvaid. Foto Toomas Mägi

Asustus ja ühiskond

Lisaks nimetatud kalmetele on rooma rauaaegsetest, aga ka rahvasterännuaegsetest muististest Saare- ja Muhemaal vähe teada. Seoses jätkuva maatõusuga asustati uusi alasid, nagu võib otsustada juhuleidude põhjal. 5.–6. sajandisse kuuluvad varaseimad leiud Põide ümbruskonnas.

Asulakohtade vähesus on iseloomulik teistelegi esiajaloo perioodidele, käsitletavast ajavahemikust ei olnud aga senimaani teada ka ühtegi linnamäge ega kindlustist. Ringvall-linnuste mahajätmene umbes 1. sajandil p. Kr. ja relvade täielik puudumine rooma rauaaegsetes matustes viitavad suhteliselt stabiilsele olukorrale ühiskondlikus arengus.

Et muinasinimeste elu polnud siiski ka

rooma rauaajal läbinisti rahumeelne, osutavad Tõnija tarandkalmesse maetute luudel esinevad haavade ja vigastuste jäljed, neist osa saadud ilmselt sõjalise iseloomuga konfliktides. Luude põhjal otsustades tegid need inimesed kogu elu rasket füüsilist tööd, kannatasid lapsepõlves sageli haigusi ja toidupuudust ning sõid harva liha. Enamik täiskasvanuid suri 18–35 aasta vanustena ning enam kui 50-aastaseks õnnestus elada vaid ühel Tõnija kalmesse maetud naisel.

Näib, et rahvasterännuajal toimusid mõningad muutused ühiskondlikus süsteemis. 5.–7. sajand tundub olevat viimaseks perioodiks, mil kõigi perekonnaliikmete luud koguti ühisesse matusepaika; alates

juba 7. sajandist maeti pereliikmed küll samale surnuaiale, kuid individuaalsetesse kalmetesse. Võib oletada, et teisesen perekondlik struktuur. Muutused avalduvad ka relvade ilmumises kalmetesse, mis peaks viitama sõjameeste osatähtsuse suurenemisele ühiskonnas. Samale nähtusele on osutatud ka 5.–7. sajandi Rootsis. Kindlaks märgiks süvenevast sotsiaalsest hierarhiast

võib pidada Lepna kalme hõbedarikkust ning matusekoha läheduses, Maadevahe jõe omaaegses käärus avastatud kindlustatud kohta, võib-olla kunagist jõesadamat. Kõik märgid viitavad seega rahutumatele oludele, sõjamehestaatuselise tähtsuse kasvule ning ühiskonna hierarhiseerituse süvenemisele, olles seeläbi eellooks muinasaja lõpuperioodidel kujunenud ühiskondlikule korraldusele.

KIRJANDUS

- Lang, V.** 1995. Varane maaviiljelus ja maaviiljelusühiskond Eestis: ääremärkusi mõningate arengutendentside kohta. – Muinasaja teadus 3. Eesti arheoloogia historiograafilisi, teoreetilisi ja kultuuriajaloolisi aspekte. Tln., 116–181.
- Lang, V.** The Bronze Age centres in coastal Estonia. – The Baltic Bronze Age. (= Lang trükis.)
- Ligi, P.** 1995. Ühiskondlikest oludest Eesti alal hilispronksi- ja rauaajal. – Muinasaja teadus 3. Eesti arheoloogia historiograafilisi, teoreetilisi ja kultuuriajaloolisi aspekte. Tln., 182–270.
- Lõugas, V.** 1970. Sõrve laevkalmed. – Studia archaeologica in memoriam Harri Moora. Tln., 111–118.
- Lõugas, V.** 1974. Die Bodendenkmäler in der Umgebung von Kuninguste und Tagavere auf der Insel Saaremaa. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused, 23, 1, 79–84.
- Lõugas, V.** 1984. Über die Forschung der Bodendenkmäler der Zeitwende auf den Westinseln Estlands. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused, 33, 4, 349–352.
- Lõugas, V.** 1995. Saaremaa väikeselohulised kultusekivid. I. (Kataloog). – Saaremaa Muuseum. Kaheaastaraamat 1993–1994. Kuressaare, 62–88.
- Mägi, M.** 1997. Excavations at Tõnija Tuulingumäe tarand-grave will be continued. – Arheoloogilised välitööd Eestis 1997. Tln., 94–98.
- Mägi, M.** 1999. Ühe ülikupere lugu. Tuulingumäe tarandkalme Tõnjal. – Saaremaa Muuseum. Kaheaastaraamat 1997–1998. Kuressaare, 3–17.
- Mägi, M.** 2005. Kivikalmed ja surnumajad. Matmiskombestiku areng rauaaegsel Saaremaal. – Saaremaa Muuseum. Kaheaastaraamat 2003–2004. Kuressaare, 3–34.
- Mägi-Lõugas, M.** 1997. Archaeological excavations at Tõnija Tuulingumäe tarand-grave, Saaremaa. – Arheoloogilised välitööd Eestis 1996. Stilus 7. Tln., 29–39.
- Saarse, L., Königsson, L.-K.** 1992. Holocene environmental changes on the island of Saaremaa, Estonia. – PACT, 37, 97–131.
- Tamla, T., Jaanits, K.** 1977. Das Gräberfeld und der Spätneolithische Siedlungsplatz von Paju. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused, 26, 1, 64–71.
- Veski, S., Heinsalu, A. T., Kirsimäe, K.** 2002. Kaali meteoriidi vanus ja mõju looduskeskkonnale Saaremaa Piila raba turbaläbilõike uuringu põhjal. – Eesti Arheoloogia Ajakiri, 6:2, 91–108.

Saaremaa

AJALUGU MAJANDUS KULTUUR

2

KOOLIBRI